

toplumu “tanrı”laştıran bir sosyoloji (mi)?

Ejder OKUMUŞ

Prof.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

1 . Pozitivistik sosyoloji “Tanrı”ya nasıl bakar? Sosyolojinin tanrısı var mı? Sosyoloji atesit midir? Sosyologların inançlarından bağımsız bir biçimde sosyolojinin tanrı veya tanrılarla ilişkisi, tanrılara bakışı ele alındığında nasıl bir bilim ortaya çıkar? Acaba böyle bir soruyla sosyolojiye yaklaşılabilir mi, daha doğrusu böyle yaklaşmak doğru olur mu? Sosyolojide tanrı yoksa, ne olur varsa ne olur? Bir bilim dalı olarak sosyolojinin diğer birçok bilim dalı gibi bilim olmasının bir gereği olarak zaten tanrısının olmaması gerekmiyor mu? Nesnel olmak tanrısız olmayı mı gerektirir? Tanrısız bir bilim dalı mümkün mü veya tersine tanrılı bir bilim dalı mümkün mü? Sosyolojinin tanrısız veya tanrıtanımaz olması, sosyologların da tanrıtanımaz olmasını mı içtaç eder? Sosyolojinin tanrısı varsa bu monoteistik tanrı anlayışı mı yoksa politeistik tanrı anlayışı mı?

Bu makalede bu sorular (tek tek değil, bir bütün olarak) etrafında sosyolojinin modern bir bilim biçiminde kuruluşunun başlangıcında “Tanrı”ya yaklaşımı kısaca tartışılmaya çalışılacaktır.

2. Sosyolojinin mucidi olmasa da “sosyoloji” teriminin ve pozitivist bilimin mucidi olan Auguste Comte (1798-1857), Büyük Varlık olarak tanımladı-

ğı insanlığın bütün problemlerini çözen bir bilimin imkanına güçlü bir biçimde inanan bir insandı. Tarih ve toplumun evrelerine entelektüalist bir yaklaşımla baktığı anlaşılan Comte'un sosyolojisinde ilerlemenin ölçütü, ideolojik düzeydeki değişimler, başka bir ifadeyle zihin ve düşüncelerdeki gelişimlerdir. Hayal gücünün gözleme baskın olduğu *teolojik aşamadan metafizik aşama* yoluyla gözlemin hayal gücüne baskın olduğu *pozitif aşamaya* geçiş olarak özetlenebilecek olan söz konusu ilerleme düşüncesi, Comte'cu sosyolojinin tanrı yaklaşımını anlamamıza yardımcı olabilir. İnanç ve vahye dayalı bilgiyi reddeden pozitivist sosyolog Comte'a göre teolojik aşamada din, metafizik aşamada felsefe ve pozitif aşamada bilim egemen olmaktadır. Bu bakış açısında insan aklı mükemmele ulaşmak için çalıştığından dolayı, toplumlar bu aşamalardan geçerek pozitif döneme varacaktır. Comte'a göre, medeniyetin gelişimi,

İnanç ve vahye dayalı bilgiyi reddeden pozitivist sosyolog Comte'a göre teolojik aşamada din, metafizik aşamada felsefe ve pozitif aşamada bilim egemen olmaktadır. Bu bakış açısında insan aklı mükemmele ulaşmak için çalıştığından dolayı, toplumlar bu aşamalardan geçerek pozitif döneme varacaktır.

insan ırkının kendisini mükemmelleştirme eğiliminden kaynaklanan tabii bir yasayı izlemekte, bu nedenle değiştirilememekte ve mezkur aşamalardan hiç biri atlanamamakta ve geriye doğru bir adım da atılamamaktadır. Özetle Auguste Comte'un fatalist evrimci ilerlemeci din yaklaşımında insanlar, ilerleme sürecinin içinde belirli aşamalardan geçerek monoteizme erişmiş ve monoteizm de miadını doldurduktan sonra pozitivist ve son din olarak insanlık dini evresine gelmişlerdir. Görüldüğü gibi Comte, Tanrı'nın yerine insanlığı koyan bir anlayışa sahipti. Comte'un Mustafa Reşit Paşa'ya yazdığı mektupta söylediği şu ifadeler, onun bu tanrı yaklaşımını ortaya koymaktadır:

Politik tesirler, ancak İslâm dininin temel ruhuna göre, umumi efkarın ve örflerin beraberliğini sağlamak ve sağlamlaştırmak gayesine mutaf olduğu içindir ki, Osmanlılar yakın bir gelecekte Tanrı yerine hümaniteyi benimsemek sureti ile bu büyük gayenin

hedefine en kısa yoldan ulaşacağını göreceklidir.

Demek ki Comte'un dini "İnsanlık Dini", tanrısı "İnsanlık" ve temel ilkesi ise "başkaları için yaşamak" olarak ifade edilebilecek olan altruizm (diğer-gamlık, özgecilerlik) şeklinde dışa vurulabilen sevgidir. Bu dinde topluma ve insanlığa tapmak esastır. Bu din ve tapma, diğer dinler gibi teolojik ve metafizik değil, bilimsel ve pozitivisttir.

Köhne din dönemlerinin kapanacağını ileri sürüp kendi kurduğu insanlık dinini ilan eden ve bu din için bir de "hakiki bir ilmihal" kitabı (Pozitivizm İlmihali) yazan Comte'un pozitivistik sosyolojisini onun din ve tanrı yaklaşımından ayrı değerlendirmek mümkün değildir. O, sosyolojisini, en son aşamada başta teolojik zihniyet üreten İslâm ve Hıristiyanlık olmak üzere monoteist dinlerin de ortadan kalkacağı öngörüsü üzerine kuruyor.

3. Sosyolojinin başlangıç aşamasında oynadığı rolün önemi yadsınamayacak olan Karl Marx (1818-1883) da sosyoloji-tanrı ilişkisi ya da ilişkisizliği konusunda zikre değer bir sosyolog olarak karşımıza çıkmaktadır. Marx, dini insanoğlunun gerçek ıstırabının bir ifadesi, reel acı ve sıkıntıya karşı bir protesto, söz konusu ıstırabı hafifletme veya meşrulaştırma çabası ve halkın ahyonu olarak değerlendirmiştir. Bu durumda din, kavranamayan, yanlışlığı görülemeyen bir dünyanın bilincini ifade ederek ve ezilen sınıfları hayata bağlayarak, yanlış dünyanın gerçek sefaletine karşı mümkün protestoları yatıştırma işlevi görmektedir. Böylece dinin ideolojik işlevi, "gerçek sefaletle karşı protestoları" nütürleştirerek ve öbür dünyaya havale ederek egemen ve ezilen sınıflar arasındaki ilişkilerin istikrarında kendini gösterir. Gerçekten de Marx'ın düşüncesinde din, cari sosyal düzenlemeleri haklılaştıran, üst sınıfların bir aracı olarak hizmet gören ve istikrarı korumaya çalışan bir ideolojidir. Dinin insanı değil, insanın dini meydana getirdiğini savunan Marx'a göre din, ideal ama gerçek dışı bir dünya yaratarak, sosyal adaletsizliklerin damgasını taşıyan gerçek dünya karşısında bir teselli ve haklılaştırma işlevi görür. Bu nedenle Marx, dinin bu dünyanın genel bir kuramı olduğu, dünyanın evrensel düzeyde ahlakî açıdan onaylanması, törensel tamamlayıcısı, tesellisi ve haklılaştırılması olduğu görüşünü taşımaktadır. Din, insanlık durumunun sefaletini yansıtır ve insana bir teselli getirir. Fakat bu, razı oluşturan ve sosyal adaletsizliklere kar-

şı bilfiil mücadeleden geri tutan bir tesellidir. “Dinsel sefalet bir yönüyle gerçek sefaletin dışavurumu, diğer yönüyle de gerçek sefalete itirazdır. Din, ezilen yaratılmışın iç çekişi, kalpsiz bir dünyanın ruhudur; tıpkı ruhun kovulduğu sosyal şartların ruhu olduğu gibi. Din, halkın afyonudur.”

Marx, Engels ve diğer bazı marksistler, dinin insan tarafından yapıldığını, dinin egemen sınıfların çıkarlarını, yönetilenlerin de sefaletinin haklılaştırımını ifade eden bir olgu olduğunu savunurlar. Bu bakış açısında din, baştan araçsaldır. Baştan araçsal olan bir dinden, Marx’a göre kurtulmak gerek. Devletin iyi bir devlet olabilmesi için de mutlaka dinden ayrılması ve uzaklaşması şarttır. Marx’a göre sadece devletin dinden kurtulmasıyla iş bitmiyor, insanı yabancılaştırıcı bir olay olarak dinin hayatın bütün alanlarından kaldırılması gerekiyor.

Marx’a göre din alinasyon, yani yabancılaşmadır. Marx’ın düşüncesinde dine inanç, insan yabancılaşmasının en derin biçimidir. Marx, dini kapitalist üretim tarzının yabancılaştırıcı etkilerinin bir parçası olarak görmüştür. Denilebilir ki, Marx ve Engels, dinde bir yabancılaşma biçimi görürler. Onlara göre esasen bu yabancılaşmanın gerçek nedeni, ekonomik temelde ve toplumsal ilişkilerde araştırılmalıdır. Onlar, dinin devletle veya toplumla ilişkilerinin nasıl olması gerektiği konusunda ilgilenmezler. Dinin sosyal adaletsizlikler karşısındaki teselli ve meşrûlaştırım işlevini açığa vurarak dini izah eder ve radikal bir biçimde eleştirirler. Onlara göre gerçekte din, kendinde bir kötülük taşımaz, ama sonuçta din, toplumdaki kötülüklerin yansıması ve belirtisidir. Sosyo-ekonomik bir durumun ürünü olan din, o sosyo-ekonomik vaziyeti veya gerçekliği meşrûlaştırarak idame ettirmeye çalışır. Bu nedenle dinî yabancılaşmaya karşı bu durumu dönüştürmek suretiyle mücadele edilebilir. Din, şayet, sosyal kötülüklerin bir tür göstergesi ise, tersinden bakıldığında onun ortadan kaldırılması, sosyo-ekonomik temelde gerçekleştirilen devrimin sonucu olacaktır. Marx ve Engels’e göre, tabii ki devlet de bir yabancılaşma kaynağıdır. Onlar, “devletin ortadan kalkışını haber vermeleri gibi, sonunda dinin bütünüyle silinip gideceğini düşünürler. Din ve siyaset ilişkileri üzerine yaptıkları çözümleme hem biri, hem diğeri yok olup gitmeye yazgılı -ki bu öngörünün yanlışlığı ortaya çıkmıştır- bu iki geçekliğe atfettikleri arzî karakterin izini taşır.”

Her ne kadar Blunden, Marx’ın ateist olmadığını ileri sürse de, Marx’ın sosyolojisinin tanrı-tanıma bir inanç ve önyargıya dayalı, en azından dine karşıt bir sosyoloji olduğu söylenebilir.

4. Sigmund Freud’un (1856-1939) din ile ilgili görüşünün Marx’tan çok farklı olmadığını da kaydetmek gerek. Freud, her ne kadar bireysel düzlemde bir din teorisi geliştirmiş olsa da, hareket noktası itibarıyla Feuerbach ve Marx’la hemen hemen aynı mantığa sahiptir. Bilindiği gibi Freud’a göre de din uyutucudur, nevrozdur. Sonuçta aslında Marx ve Freud’a göre din açıklanıp rafa kaldırılacak bir şeydir.

Auguste Comte’un fatalist evrimci ilerlemeci din yaklaşımında insanlar, ilerleme sürecinin içinde belirli aşamalardan geçerek monoteizme erişmiş ve monoteizm de miadını doldurduktan sonra pozitivizme ve son din olarak insanlık dini evresine gelmişlerdir. Görüldüğü gibi Comte, Tanrı’nın yerine insanlığı koyan bir anlayışa sahiptir.

5. Comte’un toplumun yapısını temelde zihni gelişmenin belirlediği görüşü gibi, Karl Marx’da da F. Fürstenberg’in telafi kuramı olarak nitelediği yönde bir anlayış zorlanmaksızın bulunur. Marx, “din eleştirisini esasen tamamlanmış olarak görür”. Strauss ve Feuerbach, insanî bir ürün olduğunu ileri sürerek dinin maskesini çıkardıklarını düşünmüşlerdir. Feuerbach’ın dine ilişkin görüş ve düşüncelerinden etkilenen Marx, dini toplumsal bir ürün olarak anlayarak bu “eleştirici” öncülerini aşar. Tek başına insan değil, aksine “din, yanlış bir dünya olduğu için, yanlış bir dünya bilinci” olarak, dini “toplum” üretir. Din, çoğunlukla topluma zarar veren aldatıcı bir uyuşturucu olarak düşünülür.

6. Emile Durkheim (1858-1917), toplumu tanrı yerine koyan bir sosyoloji anlayışı geliştirmiştir. Durkheim, bir yandan idrak kategorileri denilen kavramlar da dahil pek çok şeyin kaynağını din olarak açıklarken, öte yandan din de dahil insanla ilgili pek çok şeyin kaynağının toplum olduğunu savunmaktadır. Durkheim’a göre insanlar tarih boyunca totem veya tanrı biçiminde inançla değiştirilen ortak gerçeklikten başka hiçbir şeye tapınmamışlarsa çıkmazdan kurtulmak mümkündür. Din bilimi, ortak inancın be-

lirmesi için yeterli olduğundan değil, fakat geleceğin toplumunun tanrılar yaratabileceği umudunu koruduğu için düşünce birliğinin sağlanmasına gerekli inançları yeniden kurma imkanını ortaya koyar; geçmişin bütün tanrıları da değişen toplumdan başka bir şey olmasa gerektir. Esasen bilim, bir din yaratmaz, ama toplumların her çağda ihtiyaç duydukları tanrıları yaratabileceği konusunda güven verir. Dinsel çıkarlar, toplumsal ve ahlakî çıkarların sembolik biçiminden başka bir şey değildir. Din konusunda totemizm görüşünden evrimci olduğu anlaşılan Durkheim'in bu yaklaşımlarına bakıldığında, Comte'un tanrısız bir insanlık dini veya tanrı yerine koyduğu insanlık görüşüne benzer bir biçimde, tanrıları toplumun yarattığını ve toplumun inanç ve tapınma konusu olduğunu kabul ettiği, tanrının veya tanrıların yerine toplumu koyduğu söylenebilir.

7. Wach'a göre "Aramızdan dinin sosyolojik yönlerini inceleyenlerden, çalışmalarının kendilerine dinin tabiatı ve cevherini izaha yeteceğini hayal edenler aldanmaktadırlar. Bizim bu ikazımız daha ziyade Marx ve Comte felsefelerini dinin ve toplumun incelenmesine uygulayan nazariyecilere hitap etmektedir. Meselâ Durkheim delilsiz olarak dinî süje ve dinin objesinin ayniyeti hususunda peşin hükümlere sahip bulunduğu için, ilkel dinî kurumlar hakkında yapmış olduğu analizin değerini düşürmüştür." Gustave Mensching ise Durkheim'i, dini toplumun bir işlevi olarak gören Comte'un pozitivizminden ilhamını alarak dinin özü ve başlangıcını tamamen akıl yoluyla açıklamaya çalışmakla suçlamakta ve eleştirmektedir.

8. Son tahlilde modern bir bilim olarak sosyolojinin oluşup gelişmesinde öncelikli rolü olan Comte, Marx ve Durkheim gibi başlangıç ve klasik sosyologların önemli bir kısmının tanrı yerine insanı, insanlığı ve toplumu koyduklarını söyleyebiliriz.

9. Geldiğimiz noktada artık sosyolojinin, "Tanrı"ya, orijin dönemi ve klasik aşamasının bir bölümündeki gibi baktığı söylenemez; bir bilim olarak nispeten oturmuş bir sosyoloji olma özelliğiyle, teolojik ve metafizik alanı araştırma alanının dışında tutsa da, mutlak surette o alanlara giren konuları red ve inkar tutumuna sahip bulunmamaktadır.

seçilmiş kaynakça

- AKŞİT, Bahattin (1985). "Toplumsal Değişme Kuramları, Modernleşme ve Azgelişmişlik: Epistemolojik ve Kuramsal Bir Gelişme". *Köy, Kasaba ve Kenilerde Toplumsal Değişme*. (B. Akşit). Ankara: Turhan Kitabevi
- APPELBAUM, Richard P. (ty.). *Toplumsal Değişim Kuramları*. Çev. Türker Alkan. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları
- BARBIER, Maurice (1999). *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*. Çev. Özkan Gözel. İstanbul: Kaknüs Yayınları
- BLUNDEN, Andy (2010). "Why Marx was not an Atheist". <http://home.mira.net/~andy/works/atheism.htm>, 12/11/2010
- CIPRIANI, Roberto (2000). *Sociology of Religion: An Historical Introduction*. İng. Çev. Laura Ferrarotti. New York: Aldine de Gruyter
- COMTE, Auguste (1986). *Pozitivizm İlmihali*. Çev. Peyami Erman. İstanbul: MEGSB
- DURKHEIM, Emile (1975). "Uygurluğun Dinsel Kökenleri". *Sosyoloji'nin Unsurları*. Der. C. B. - J. R. Çev. K. Nami Duru. 3. bs. İstanbul: MEBY.
- DURKHEIM, Emile (1924). *Dinî Hayatın İbtidâî Şekilleri*. Çev. H. Câhid, İstanbul: Tanin Matbaası
- GIDDENS, Anthony (2000). *Sosyoloji*. Haz. H. Özel-C. Güzel. Ankara: Ayraç Yayınları
- GIDDENS, Anthony (1990). "Pozitivizm ve Eleştiricileri". *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* (T. Bottomore, R. Nisbet). Çev. Ve Der. M. Tunçay, A. Uğur. Ankara: Verso Yayınları, ss. 251-298
- MARX Karl - ENGELS, Friedrich (1987). "On Religion". *Religion and Ideology*. Der. R. Bocoock-K. Thompson. Manchester: Manchester University Press
- MENSCHING, Gustav (1994). *Dinî Sosyoloji*. Çev. Mehmet Aydın. Konya: Tekin Kitabevi
- MERT, Nuray (1994). *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*. İstanbul: Bağlam Yayınları
- MORRIS, Brian (1987). *Anthropological Studies of Religion*. New York: Cambridge University Press
- OKUMUŞ, Ejder (2010). *Toplumsal Değişme ve Din*. 3. bs., İstanbul: İnsan Yayınları
- ROBERTS, Keith A. (1990). *Religion in Sociological Perspective*. 2. bs., California: Wadsworth Publishing Company
- SWATOS, William H. - Christiano, Kevin J. (2000). "Secularization Theory: The Course of a Concept". *The Secularization Debate*. Ed. W. H. Swatos-D. V. A. Olson. New York: Rowmon-Littlefield
- TURNER, Bryan S. (1991). *Max Weber ve İslâm*. Çev. Yasin Aktay. Ankara: Vadi Yayınları
- WACH, Joachim (1995). *Din Sosyolojisi*. Çev. Ünver Günay. İstanbul: İfav Yayınları
- WEBER, Max (1985). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü*. Çev. Zeynep Aruoba. İstanbul: Hil Yayınları
- WILSON, Bryan (1989). *Religion in Sociological Perspective*. Oxford-New York: Oxford University Pres